

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1972
metai

VILNIUS

1973

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1972

VILNIUS

1973

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1972

VILNIUS

1973

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД
1972

ВИЛЬНЮС

1973

Redakcinė kolegija

Jurginis Juozas, Merkys Vytautas, Milius Vacys, Strazdūnaitė Rita (sekretorė), Sadžius Henrikas (vyr. redaktorius pavaduotojas), Tautavičius Adolfas, Tyla Antanas, Vaitkevičius Bronius (vyr. redaktorius), Zepkaitė Regina

Vilnius, Kosciuškos 30
Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas

Вильнюс, ул. Костюшки, 30
Институт истории Академии наук Литовской ССР

M $\frac{0164-137}{M851(10)-73}$ Z-73

UDK 9(474.5)27

LIETUVIŠKŲ KNYGŲ LEIDIMAS DIDŽIOJO TĖVYNĖS KARO METAIS EVAKUACIJOJE (1942—1944 m.)

TADAS BUTKUS

Lietuviškų knygų leidybos organizavimas ir pats jų leidimas evakuacijoje Didžiojo Tėvynės karo metais lietuvių istoriografijoje specialiai dar netyrinėti klausimai.

Knygų leidimą evakuacijoje nagrinėjo K. Doveika¹. Tačiau jo monografijoje kalbama tik apie grožinę literatūrą — ką ir kokiomis sąlygomis rašė evakuacijoje mūsų rašytojai, kokios jų knygos buvo išleistos. Leidybinio darbo klausimus liečia K. Varašinskas², bet tiksliai tiek, kiek tai susieta su jo tema. Knygų leidyba šiek tiek nušviečiama ir leidinio „Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR spauda. 1941—1944“³ įžangoje, R. Šarmaičio ir M. Moskvinos straipsnyje „Spauda kovoje prieš hitlerinę okupaciją“⁴ bei kai kuriuose kituose leidiniuose. Tačiau juose nenagrinėjamas pats leidybinis darbas, jo organizavimas, neparodoma, kas ir kokiomis sąlygomis leido lietuviškas knygas Didžiojo Tėvynės karo metais.

Straipsnio autorius, remdamasis archyviniais dokumentais ir spaudos statistikos duomenimis, to meto periodine spauda, mėgina apibendrinti leidybinį darbą Didžiojo Tėvynės karo metais, parodyti jo rezultatus, visus sunkumus, su kuriais susidūrė lietuviškų knygų leidėjai evakuacijoje.

1. Lietuviškų knygų leidybos organizavimas evakuacijoje

Didžiojo Tarybų Sąjungos Tėvynės karo pradžioje į šalies gilumą spėjo pasitraukti apie 23 tūkstančius Lietuvos gyventojų⁵ — partinių, tarybinių, komjaunimo veikėjų, kultūrinio fronto darbuotojų. Suskubo evakuotis

¹ K. Doveika, Lietuviai rašytojai Didžiajame Tėvynės kare, V., 1967.

² K. Varašinskas, Karo sukuriuose, V., 1970.

³ R. Šarmaitis, Tarybų Lietuvos spauda, Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR spauda. 1941—1944. (Iki Lietuvos TSR išvadavimo), V., 1955, p. V—XIV.

⁴ R. Šarmaitis ir M. Moskvinas, Spauda kovoje prieš hitlerinę okupaciją, Revoliucinis judėjimas Lietuvoje, V., 1957, p. 608—615.

⁵ K. Varašinskas, min. veik., p. 36, 39 (28a išnaša).

kai kas ir iš LTSR Valstybinės leidyklos⁶: direktorius I. Gaška, jo pavaduotojas R. Šarmaitis, redaktorius M. Moskvinas.

Jau 1941 m. viduryje LKP CK, vadovaudamasis TSRS LKT ir VKP (b) CK 1941 m. birželio 29 d. direktyva, organizavo lietuviškas laidas per Maskvos radiją, pradėjo spausdinti ir platinti atsišaukimus, lapelius. 1942 m. pradžioje pasirodė lietuviški laikraščiai.

Tačiau nei laikraščiai, nei atsišaukimai negalėjo atstoti knygų. Ji buvo reikalinga ir kariams fronte, ir dirbantiems užnugaryje, ir likusiems okupuotoje Lietuvoje. Reikėjo knygų, skatinančių neapkęsti prieš, rodančių Raudonosios armijos žygdarbius, mobilizuojančių į kovą prieš okupantus. Reikėjo knygų, atskleidžiančių mums primesto grobikiško karo esmę, padedančių tarybiniais žmonėms suprasti įvykius fronte ir užnugaryje, parodančių Tarybų Sąjungos išvaduojamąją misiją šiame kare.

Buvo taip pat būtina sunkiu lietuvių tautos istorijos metu išsaugoti ir vystyti jos nacionalinę kultūrą, sudaryti sąlygas reikštis rašytojams, mokslo darbuotojams, įjungti juos į kovą. Be to, gana daug evakuotųjų nemokėjo rusų kalbos.

Karas kėlė griežtus reikalavimus knygų leidybai. Kadangi labai trūko popieriaus, irišimo medžiagų, spaudos dažų, poligrafijos darbuotojų, galinčių spausdinti lietuviškas knygas, reikėjo leisti tik būtiniausius leidinius. Tai lėmė jų tematiką, išorę ir apimtį. Rašyti dideles monografijas, romanus nebuvo nei laiko, nei galimybių. Todėl labai paplito trumpos kovingos apybraižos, apsakymai, poezija, trumpi aktualūs moksliniai istoriniai straipsniai. Pati knyga pasidarė nedidelė, plona, patogi nešiotis.

Pasitraukę lietuviai buvo ištroškę lietuviškų knygų. LKP CK gaudavo daug laiškų, kuriuose buvo prašoma jų atsiųsti⁷. Reikėjo nedelsiant organizuoti lietuviškų knygų leidimą.

1942 m. viduryje lietuvių rašytojų rankraščius, tarybinių rusų autorių vertimus į lietuvių kalbą LKP CK pastangomis, TSKP CK padedant, pradėjo leisti Karinė leidykla (Vojenizdat) Maskvoje. 1942 m. ji išleido net 24 lietuviškas knygas 433,2 tūkst. egzempliorių tiražu, iš jų 12 — grožinės literatūros: P. Cvirkos „Bausmės ranka“, L. Giros „Smurtas ir ryžtas“, J. Marcinkevičiaus „Atkeršysiu“, S. Neries „Poema apie Staliną“, kelis A. Dovženkos, J. Erenburgo, L. Sobolevo, A. Tolstojaus, V. Vasilevskos kūrinius, išverstus į lietuvių kalbą. Pirmoji lietuviška knyga, išleista Maskvoje, buvo L. Giros paruoštas dainų rinkinys „Kovos dainos“. Spaudai jis pasirašytas 1942 m. balandžio 7 d.⁸

⁶ T. Butkus, Knygų leidyba 1940—1941 metais, Knygotyra, 1972, Nr. 3(10).

⁷ PA, f. 1771, ap. 1771—13, b. 25, l. 81—83 ir kt.

⁸ Paskaičiuota pagal leidinį „Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR spauda“. Nei šitoje knygoje, nei „Lietuvos TSR spaudos statistika. 1940—1955“ (V., 1957)

Karinė leidykla, būdama be galo apkrauta (ji leido literatūrą visai armijai, jūrų ir oro laivynui), neturėdama lietuvių kalbą mokančių redaktorių ir korektorių (jai rankraščiai būdavo pateikiami suredaguoti), labai vargiai galėjo išleisti kiek daugiau lietuviškų knygų.

1942 m. LKP CK atstovai dėl lietuviškų knygų leidimo ir lietuviškos redakcijos sudarymo tarėsi su leidykla, leidžiančia literatūrą svetimomis kalbomis (Izdatelstvo literatury na inostrannykh jazykakh). Pastaroji pažadėjo leisti knygas lietuvių kalba⁹. R. Naumova straipsnyje „LKP veikla, auklėjant darbo žmones tarybinio patriotizmo ir proletarinio internacionalizmo dvasia okupuotoje respublikos teritorijoje Didžiojo Tėvynės karo metais“ (LKP istorijos klausimai, t. 3, V., 1963, p. 115—136) klaidingai interpretuoja archyvinius dokumentus (9 nuoroda). Ji teigia, kad 1942 m. balandžio mėn. šioje leidykloje buvo sudaryta lietuviška redakcija, kuri leidusi lietuvišką literatūrą. LKP CK biuro posėdyje nutarta prašyti, kad šioje leidykloje būtų sudaryta lietuviška redakcija, kuri leistų lietuvių kalba agitacinę ir propagandinę literatūrą. Leidykla pažadėjusi leisti literatūrą lietuvių kalba. Tačiau tokia redakcija nebuvo sudaryta ir leidykla neišleido nė vieno lietuviško leidinio.

1942 m. antroje pusėje pradėjo darbą Maskvoje LTSR Valstybinė leidykla. Jos direktoriumi liko I. Gaška, ėjęs tas pareigas Kaune. Leidybinis darbas pareikalavo didelio vadovaujančių partinių, kultūros, spaudos darbuotojų energijos ir sumanumo. Iki 1943 m. sausio 1 d. leidykla išleido 10 knygų 55,7 tūkst. egzempliorių tiražu (žr. 1 lentelę). Jau pirmieji jos darbo mėnesiai parodė, kad karo metu leisti knygas labai sunku: iš 1942 m. IV ketvirtyje planuotų 14 leidinių išleista tik viena K. Korsako knyga „Amžinoji neapykanta“. Kiti leidiniai nebuvo paruošti, ir juos teko paskubomis keisti naujais, kad evakuotieji gautų lietuviškų knygų¹⁰.

Autoriai, būdami labai užsiėmę kituose darbo baruose, dažnai negalėjo laiku įteikti leidyklai rankraščių. Rašytojai, spaudos, mokslo darbuotojai ruošė medžiagą keliems lietuviškiems laikraščiams, lietuviškoms radijo laidoms, dalyvavo Lietuviškosios divizijos, evakuotų lietuvių visuomeniniame ir kultūriniame gyvenime. Jie taip pat daug rašė į JAV lietuvių pažangiąją spaudą. Antai tik iki 1942 m. pabaigos joje bendradarbiavo

nejregistruotas joks leidinys, išleistas 1941 m. pabaigoje. PA, f. 1771, ap. 1771—13, b. 30, l. 107, 124 sąraše, kuriame surašytos visos brošiūros ir knygos, išėjusios iki 1942.XII.3, minima be autoriaus ir pavadinimo viena brošiūra, išleista 1941 m. pabaigoje 100 tūkst. egz. tiražu. J. Šimkus teigia, kad 1941 m. pačioje pabaigoje išleista „dvejetas smulkių brošiūrėlių“ (J. Šimkus, Tarybų Lietuvos knyga, Lietuvos TSR Mokslo akademijos žinynas, 2, V., 1948, p. 69). Jei abiem atvejais tai nėra apsirikimas, reikėtų nustatyti, kokie leidiniai buvo išleisti 1941 m., kas juos išleido.

⁹ PA, f. 1771, ap. 1771, b. 40, l. 41; ap. 1771—13, b. 25, l. 105.

¹⁰ Ten pat, ap. 1771—13, b. 25, l. 20, 21.

50 žmonių, pasiuntę 49 originalias apysakas, 139 poezijos kūriniai, 137 straipsnius¹¹.

Be to, lietuvių rašytojai, mokslo, spaudos darbuotojai, kaip ir visi žmonės karo metais, turėjo daug asmeninių pergyvenimų: vieni šeimos ar atskiri šeimos nariai buvo žuvę, kitų liko okupuotoje Lietuvoje ir apie juos jie nieko nežinojo. Tai labai kliudė kūrybiniam darbui.

LTSR Valstybinė leidykla viena irgi nepajėgė aprūpinti evakuotųjų ir okupuotoje Lietuvoje likusių lietuvių visa reikiama literatūra. Todėl LKP CK organizavo knygų leidimą ir kitur.

Pats LKP CK ir jo organas „Tiesa“ išleido 13 politinių leidinių 480,0 tūkst. egzempliorių tiražu — kelis leidinius LKP CK išleido kartu su Raudonosios armijos Vyriausiąja politine valdyba ir su Šiaurės vakarų fronto politine valdyba. 3 leidinius paruošė ir 78,0 tūkst. egzempliorių tiražu išleido LKJS.

Keturias mūsų rašytojų ir žurnalistų paruoštas knygas išleido JAV lietuvių pažangiosios organizacijos: K. Korsako „Vokiškieji grobikai — mirtinai lietuvių kultūros priešas“ (1942 m.), V. Rudmino (G. Zimano) „Melai ir tiesa apie Lietuvą“ (1943 m.), lietuvių rašytojų kūrinių rinkinius „Didysis lietuvių tautos priešas“ (1943 m.) ir „Lietuva ugnyje“ (1944 m.). Visos knygos buvo išleistos Bruklino¹².

Jungtinėse Amerikos Valstijose taip pat išėjo LKP CK darbuotojų, žurnalistų, rašytojų paruošti leidiniai: „Sovietų Sąjungos ir Amerikos mokslininkų balsas“ (antifašistinio mokslininkų mitingo 1941.X.12 Maskvoje medžiaga), „Jaunimas ir karas prieš Hitlerį“ (antifašistinio jaunimo mitingo 1941.IX.28 Maskvoje medžiaga), „Sovietų moterys į viso pasaulio moteris“ (antifašistinio moterų mitingo 1942.IV.26 Maskvoje medžiaga) ir lietuvių tautos atstovų mitingo 1942.IV.26 Maskvoje medžiaga¹³.

Kai Balachnoje buvo suformuota lietuviškoji divizija, ji gavo kilnojamąją spaustuvę, lietuviškų šriftų ir pradėjo leisti laikraštį „Tėvynė šaukia“. Čia susidarė antras lietuviškų knygų leidimo centras. „Tėvynė šaukia“ laikraščio redakcija (redaktorius J. Pajaujis) išleido 32 lietuviškus leidinius: 1942 m.— 24 ir 1943 m.— 8 brošiūras. Tai daugiausia specifinės, kariams skirtos knygelės („Drausmė — mūsų laimėjimo laidas“, „Valstybinė ir karinė paslaptis“, „Tarpusavio pagalba mūsų“, „Mokamai mūsų kime priešą“ ir kt.). Išėjo čia ir viena kita politinė bei grožinė knyga

¹¹ Ten pat, b. 52, l. 22, 24, 103.

¹² Leidinių pavadinimai, jų skaičius, tiražai, leidėjai paimti iš knygos „Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR sapuda“. Kai kurie autoriai nežinia kodėl mini tik dvi JAV išleistas knygas („Didysis lietuvių tautos priešas“ ir „Lietuva ugnyje“).

¹³ PA, f. 1771, ap. 1771—13, b. 52, l. 4; A. Petrika, Lietuvių literatūros draugija ir pažangieji Amerikos lietuviai, Amerikos lietuvių darbininkų literatūros draugijos leidinys Nr. 74, 1965, p. 133, 138, 361. Šie leidiniai neįregistruoti Lietuvos TSR valstybinėje bibliografijoje.

Bendroji lietuviškų knygų produkcija 1942—1944 m. pirmajame pusmetyje ir LTSR Valstybinės leidyklos leidinių lyginamasis svoris joje¹⁵

	1942			1943			1944			1942—1944		
	Iš viso išleista	Išleido leidykla	%	Iš viso išleista	Išleido leidykla	%	Iš viso išleista	Išleido leidykla	%	Iš viso išleista	Išleido leidykla	%
Knygų skaičius	69	10	14,5	53	26	49,0	32	20	61,1	154	56	36,3
Tiražas (tūkst. egz.)	1143,2	55,7	4,9	503,7	116,8	23,1	255,9	185,6	72,5	1902,8	358,1	18,8

¹⁵ Lentelė sudaryta, skaičiuojant leidinius, įregistruotus bibliografijoje „Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR spauda“.

(I. Erenburgo apybraižas, dainų rinkinys ir kt.)¹⁴. Leidinius paruošdavo (išversdavo bei redaguodavo) ir išleisdavo patys redakcijos darbuotojai.

Knygų leidimas evakuacijoje 1942—1944 m. parodytas lentelėje Nr. 1.

Į lentelėje nurodytą knygų skaičių įeina ir lietuvių autorių rusų bei kitomis kalbomis, taip pat ir Jungtinėse Amerikos Valstijose išleistos knygos. Reikia turėti galvoje, kad JAV išleistų knygų, kai kurių vyriausybinių leidinių (TSRS Aukščiausiosios Tarybos stenogramų), „Tėvynė šaukia“ redakcijos brošiūrų (žr. 14 išnašą) tiražai bibliografijoje nepažymėti ir jie neatsispindi spaudos statistikoje. Todėl galima tvirtinti, kad lietuviškų knygų yra išleista apie 2 mln. egzempliorių.

Lentelės duomenys nesutampa su spaudos statistika, kuri remiasi leidinyje „Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR spauda“ įregistruotų leidinių skaičiumi (155). Tačiau jame yra eilės numeriai 23a, 153a, 153b, 154a, 154b. Išeitų, kad buvo išleista 160 knygų ir brošiūrų. Panagrinęję jų pavadinimus, matome, kad leidiniai, įregistruoti 67, 153, 153b, 154, 154a, 154b numeriais, tėra tik programos ir pakvietimai. Iš knygų bei brošiūrų statistikos juos tenka atmesti. Taigi 1941—1944 m. evakuacijoje buvo išleisti 154 leidiniai, kuriuos galima laikyti knygomis ar brošiūromis.

Leidinyje „Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR spauda“ yra kai kurių netikslumų. Pavyzdžiui, almanacho „Pergalė“ antroji knyga pažymėta, kad išėjusi dar evakuacijoje, tačiau ji išspausdinta jau išvauduotame Kaune. Į jį neįrašyta V. Krėvės „Sena pasaka apie narsųj kuni-gaikštį Margirį Punios valdovą“, išleista Maskvoje 1942 m.

2. Karo meto leidinių tematika

Karo metais daugiausia buvo leidžiama politinės literatūros ir specialios literatūros kariams. Iš 154 knygų, 96 (62,3%) buvo būtent tokios. Jų tiražas 1600,2 tūkst. egzempliorių (84,0%). Toks didelis politinių leidinių tiražas paaiškinamas tuo, kad daug brošiūrų, nedidelių leidinėlių, skirtų platinti ir okupuotoje Lietuvoje, buvo leidžiama po 100,0 tūkst., 50,0 tūkst. egzempliorių.

¹⁴ „Tėvynė šaukia“ redakcijos leidinių tiražai dėl tuo metu suprantamų priežasčių (kad nebūtų galima nustatyti apytikrio divizijos karių skaičiaus) nebuvo skelbiami. Kiek prisimena redakcijos „Tėvynė šaukia“ darbuotojai (J. Pajaujis ir kt.), knygos išleidavusios vidutiniškai 1000 egz. tiražu. Taigi „Tėvynė šaukia“ redakcija galėjo išleisti apie 32 tūkst. egzempliorių įvairių leidinių. Knygoje „Lietuvos TSR spauda. Valstybinė suvestinė bibliografija. 1940—1955“ (t. 1, kn. 1, V., 1962) prie šių leidinių laužtiniuose skliaustuose nurodomas 2000 egz. tiražas. Tuomet redakcija būtų išleidusi apie 64 tūkst. egzempliorių.

Politinės literatūros tematika įvairi. Tai knyga „Apie Didįjį Tarybų Sąjungos Tėvynės karą“, kurioje išspausdinti J. Stalino, kaip Gynybos liaudies komisaro ir Vyriausiojo kariuomenės vado, įsakymai, atsakymai į korespondentų klausimus, kalbos, pranešimai, Tarybų Sąjungos vyriausybės vadovų (M. Kalinino, V. Molotovo) kalbos. Išleista Lietuvos KP ir respublikos vyriausybės vadovų kalbų ir pranešimų: A. Sniečkaus „Stiprinkime kovą prieš vokiškuosius okupantus“, „Kalba antrajame lietuvių tautos atstovų mitinge Maskvoje 1942 m. gruodžio 6 d.“, J. Paleckio „Kalba, pasakyta TSRS Aukščiausiosios Tarybos X sesijoje 1944 m. vasario 1 d.“, M. Gedvilo „Tegyvuoja Tarybų Lietuva“. Taip pat išėjo A. Sniečkaus „Lietuva kovoje prieš vokiškuosius okupantus“, J. Paleckio „TSRS tautų draugystė Tėvynės kare“, V. Niunkos „Tarybų Lietuvos metai“, R. Šarmaičio „Amerikos lietuviai kovoje prieš vokiškąją okupaciją“, F. Bieliausko „Ką atnešė hitlerininkai Lietuvos jaunimui“, J. Laurinaičio „Valstietai, į kovą prieš vokiškuosius grobikus“, A. Venclovos „Tarybų Sąjungos didvyrė Marytė Melnikaitė“ ir kt.

Svarbų politinį vaidmenį suvaidino mokslo darbuotojų — P. Pakarklio¹⁶, K. Sideravičiaus¹⁷, J. Žiugždos¹⁸ — knygose nušviečiami lietuvių tautos istoriniai santykiai su vokiečiais: kovos prieš kryžiuočius, kaizerinė okupacija, parodoma istorinė draugystė su rusų tauta. Tai jau buvo ne tik masinės politinės, bet ir mokslinės knygos.

1942—1944 m. lietuvių ir kitomis kalbomis buvo išleistos 58 grožinės ir vaikų literatūros knygos (37,7% visų knygų). Jų tiražas 302,6 tūkstančiai (16,0%).

Karo metais buvo atspausdinti beveik visų pasitraukusių iš Lietuvos rašytojų parašyti kūriniai. Daug jų įdėta į almanachus, rinkinius („Didysis lietuvių tautos priešas“, „Kovos lauke“, „Pergalė“, „Lietuviškosios divizijos kovų kelias“, „Kovos dainos“ ir kt.). Atskiromis knygomis lietuvių kalba išleista J. Baltušio „Baltieji dobiliukai“, P. Cvirkos „Āpysakos apie okupantus“, „Baismės ranka“ ir „Sidabrinė kulka“, L. Giros „Smurtas ir ryžtas“ ir „Žalgirio Lietuva“, K. Korsako eilėraščiai „Kovos įstatymas“, J. Marcinkevičiaus apybraižos „Atkeršysiu“, apsakymai „Žvaigždė“ ir poema „Garbė“, E. Mieželaičio „Lyrika“, S. Nėries „Dainuok, širdie, gyvenimą“ ir „Poema apie Staliną“, A. Venclovos užrašai „Iš karinio blokoto“, apsakymai „Kelias į Lietuvą“, lyrika „Tėvynės šauksmas“.

Lietuvių rašytojų kūryba buvo leidžiama ir rusų kalba. Sąjunginės leidyklos (Goslitizdat, Iskustvo, Detgiz ir kt.) išleido dvylika lietuvių ra-

¹⁶ P. Pakarklis, Lietuvių vokietinimas Mažojoj Lietuvoj, M., 1942; P. Pakarklis, Kryžiuočių valstybės santvarka pagrobtose iš lietuvių srityse, M., 1944.

¹⁷ K. Sideravičius, Nuo Durbės iki Žalgirio, M., 1944.

¹⁸ J. Žiugžda, Lietuvių tautos kova prieš vokiškuosius grobikus riterius, M., 1942; J. Žiugžda, Lietuvių ir rusų tautų draugystė, M., 1943.

šytojų knygų. Vienas lietuvių poetų poezijos rinkinys buvo išleistas kirgizų kalba, J. Baltušio „Partizanas Daura“—latvių kalba. Iš viso originalios lietuvių literatūros įvairiomis kalbomis buvo išleistos 42 knygos 250,2 tūkst. egzempliorių tiražu¹⁹.

Rūsčiomis karo dienomis lietuviai rašytojai žengė pirmuosius žingsnius į plačiąją Tarybų Sąjungos literatūrą.

Didžiojo Tėvynės karo metais lietuvių literatūroje įvyko nauji kokybiniai poslinkiai. Lietuviai rašytojai, pasitraukę į šalies gilumą, tarybinių rašytojų šeimoje kovojo prieš bendrą priešą — fašizmą. Lietuvių literatūra tvirčiau susijungė su visa daugianacionaline tarybine literatūra, joje „pirmą kartą visu ryškumu iškilo tarybinis patriotizmas..., pagrįstas marksistine-leninine idėja apie darnų internacionalinių ir nacionalinių pradų sujungimą socialistinėje santvarkoje...“²⁰

Karo metais lietuviškoje politinėje ir grožinėje literatūroje vyravo du pagrindiniai motyvai — meilė Tėvynei ir neapykanta priešui.

Reikšmingi lietuviškų knygų leidybai Didžiojo Tėvynės karo metais yra tokie faktai. Sunkiomis karo meto sąlygomis 1942 m. pabaigoje Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos 25-ųjų metinių proga Maskvoje naujuose V. Lenino bibliotekos rūmuose buvo surengta tarybinės spaudos paroda. Pabaltijo respublikų knygoms buvo skirta atskira ekspozicija. Ji darė gerą įspūdį: knygos dailiai įrištos, išspausdintos gerame popieriuje, aukšta spaudos darbų kokybė. Lietuviškai knygai atstovavo S. Nėries „Rinktinė“, S. Daukanto „Žemaičių pasakos“, J. Marcinkevičiaus „Baudžiauninkai“, V. Montvilos ir kitų autorių kūriniai. Tiesa, tai ne karo metais išleistos knygos, o 1940—1941 metų leidiniai²¹. Tačiau tai buvo žymus įvykis lietuviškos knygos istorijoje. Paroda parodė knygų leidimo 1940—1941 m. Tarybų Lietuvoje pasiekimus. Ji skatino ir sunkiais karo metais leisti geras lietuviškas knygas. 1944 m. pradžioje Frunzėje Cernyševskio bibliotekoje surengiama mokykloms rekomenduotinos tarybinių tautų grožinės literatūros kūrinių paroda. Joje eksponuotos jau karo me-

¹⁹ Įvairūs autoriai, nurodydami karo metais išleistas originalios literatūros knygu skaičių, pateikia vis kitokius duomenis. Pvz., K. Doveika („Lietuviai rašytojai Didžiajame Tėvynės kare“, p. 99) rašo, kad karo metais buvo išleista 31 tarybinių lietuvių rašytojų knyga lietuvių kalba ir 13 leidinių rusų kalba (iš viso 44), K. Varašinskas („Karo sukuriuose“, p. 172) ir kai kurie kiti autoriai nurodo 33 originalios literatūros leidinius. Straipsnio autorius remiasi paskaičiavimais pagal leidinį „Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR spauda“.

²⁰ K. K o r s a k a s, Literatūrų draugystė, V., 1962, p. 31.

²¹ Tarybų Sąjungos knygų parodoje, Tiesa, 1942.XII.23. Tikriausiai toje parodoje buvo eksponuojamos 1941 m. į Visasąjunginę žemės ūkio parodą pasiųstos knygos (PA, f. 1771, ap. 1771—13, b. 7, l. 84—86).

tais lietuvių ir rusų kalbomis išleistos P. Cvirkos, J. Baltušio, L. Giros, K. Korsako ir kt. knygos. Deja, lietuviškų knygų joje buvo nedaug, ir jos atrodė gana blankiai²².

3. Ruošimasis leidybiniam darbui išvaduotoje Lietuvoje

Nuo pirmųjų darbo dienų evakuacijoje leidykla LKP CK nurodymu ruošėsi ir sugrįžimui į išvaduotą Lietuvą, leidybiniam darbui joje²³. Visų pirma buvo atidedama dalis knygų tiražų, t. y. sudaromos knygų atsargos, kad jas būtų galima tuojau pat nugabenti į išvaduotą Lietuvą. Todėl knygos buvo leidžiamos dideliais tiražais. Vidutinis vienos grožinės literatūros knygos tiražas — 5,8 tūkst. egzempliorių, vidutinis politinės literatūros knygos tiražas — 17,3 tūkst. egzempliorių. 1942 m. gruodžio pabaigoje sandėliuose jau buvo paruošti 23 leidiniai 109,5 tūkst. egzempliorių²⁴. 1944 m. pradžioje LKP CK biuras priėmė nutarimą, kad 70—80% visų leidinių tiražų būtų paliekama Lietuvai²⁵.

Taip pat buvo ruošiami vertimai. 1943 m. pradžioje LKP CK pasiūlė leidyklai išversti V. Lenino rinktinių raštų dvitomį, V. Lenino biografiją ir kitas knygas (iš viso 177 autoriniai lankai). Be to, buvo nurodyta dar parengti jau anksčiau išverstų 20 marksizmo-leninizmo klasikų veikalų bei kitų politinių knygų²⁶. Vertimų kokybei pagerinti LKP CK 1944 m. kovo mėn. sudarė terminų komisiją: pirmininkas — LKP CK sekretorius K. Preikšas, nariai — V. Drazdauskas, E. Meškauskas, P. Pakarklis, R. Šarmaitis, A. Venclova, J. Žiugžda²⁷.

Artėjant Tarybų Lietuvos išvadavimui, pradėta rūpintis ir poligrafijos baze bei poligrafijos darbuotojais Lietuvai. 1944 m. pradžioje sudaromas iš Lietuvos pasitraukusių poligrafistų sąrašas. Jame įrašyta 12 žmonių²⁸. Taip pat buvo surašyti evakuacijoje turimi lietuviški šriftai²⁹.

1944 metų teminis knygų išleidimo planas buvo sudarytas, atsižvelgiant į Lietuvos išvadavimą. Planas gana didelis: numatyta išleisti 32 politinės literatūros leidinius 172 tūkst. egzempliorių tiražu. Iš jų 8 V. Lenino veikalai: „Valstybė ir revoliucija“, „Apie kooperaciją“, „Ką daryti?“, „Imperializmas, kaip aukščiausioji kapitalizmo stadija“ ir kt. Plane įra-

²² J. Skliutauskas, Lietuvių kūrinių knygų parodoje Frunzėje, *Literatūra ir menas*, 1944.III, Nr. 3; *Vertinga paroda, Literatūra ir menas*, 1944.VI, Nr. 6.

²³ PA, f. 1771, ap. 1771, b. 40, l. 41; ap. 1771—13, b. 30, l. 1.

²⁴ Ten pat, ap. 1771—13, b. 30, l. 107.

²⁵ Ten pat, ap. 1771, b. 58, l. 120—121.

²⁶ Ten pat, b. 42, l. 154, 155.

²⁷ Ten pat, b. 58, l. 124.

²⁸ Ten pat, ap. 1771—13, b. 69, l. 340.

²⁹ Ten pat, l. 341.

šytos originalios A. Sniečkaus, J. Paleckio knygos. Grožinės literatūros buvo numatyta išleisti 29 knygas 87,5 tūkst. egzempliorių tiražu, iš jų 24 lietuvių autorių knygos 71,5 tūkst. egz. tiražu. Tai P. Cvirkos, L. Giros, A. Griciaus, K. Korsako, E. Mieželaičio, V. Valsiūnienės ir kitų rašytojų kūriniai. Be lietuvių tarybinių rašytojų kūrybos, į planą įtraukti lietuvių literatūros klasikų — J. Biliūno, Maironio, M. Valančiaus, Žemaitės — kūriniai. Iš viso 1944 m. buvo numatyta išleisti 65 leidinius 169 autorinių lankų apimties, 278,5 tūkst. egzempliorių³⁰.

Kad leidykla pajėgtų paruošti tiek daug leidinių, iš anksto buvo paskirti jų visuomeniniai redaktoriai. Politinius leidinius turėjo redaguoti atsakingi partiniai ir tarybiniai darbuotojai — K. Preikšas, M. Gedvilas, J. Paleckis, V. Niunka, R. Šarmaitis, P. Pakarklis, K. Domaševičius ir kiti, grožinę literatūrą — leidyklos redaktoriai V. Drazdauskas, J. Karosas, rašytojai P. Cvirka, E. Mieželaitis, J. Šimkus. 4 vadovėlius mokykloms buvo pavesta suredaguoti J. Žiugzdai³¹.

Sis leidyklos planas nebuvo įvykdytas. Karo veiksmai persikėlė į Lietuvą. Imta ruošti leidybinio darbo perkėlimui. Kaunas buvo išvaduotas 1944 m. rugpiūčio 1 d., o jau rugpiūčio 12 d. leidyklos direktorius I. Gaška pasirašė pirmą įsakymą Kaune³². Persikėlimas sutrikdė leidybinį darbą. Tačiau Maskvoje atlikti paruošiamieji darbai leido greitai jį atgavinti išvaduotoje Lietuvoje, pradėti leisti dar Maskvoje išverstas, suredaguotas ar pradėtas redaguoti knygas.

4. Knygų leidimo sąlygos karo metais

LTSR Valstybinei leidyklai 1942 m. buvo skirti 5 etatai, iš jų tik 1 redaktoriaus, kurio ilgą laiką nebuvo³³. Tik 1943 m. redaktoriais pradėjo dirbti V. Drazdauskas, o 1944 m. ir J. Karosas. Leidykla 1942 m. pabaigoje turėjo tik vieną išleidėją-korektorių. 1943 m. ja dirbo S. Vilčinskaitė (Taurinskienė). Kiek vėliau leidykloje redaktoriais, korektoriais, kitais darbuotojais dirbo P. Ulevičius, S. Lomsargienė, Šimkienė, G. Baužienė.

Itin sunku buvo rinkti ir spausdinti lietuviškus leidinius, nes tik 2 spaustuvės („Iskra revoliuciji“ ir „Izvestijos“) turėjo nedidelį asortimentą lietuviškų šriftų³⁴. Tačiau jose nebuvo rinkėjų. Lietuviškus laikraš-

³⁰ Ten pat, ap. 1771, b. 58, l. 146—148; R. Šarmaitis, Ką mano nuveikti LTSR Valstybinė leidykla 1944 metais, Literatūra ir menas, 1944.IV, Nr. 4.

³¹ PA, f. 1771, ap. 1771—13, b. 89, l. 184.

³² Valstybinio spaudos komiteto archyvas, f. 2, ap. 2, b. 1, l. 1.

³³ PA, f. 1771, ap. 1771—13, b. 30, l. 6.

³⁴ Didžiojo Tėvynės karo laikotarpio Lietuvos TSR spauda, p. VIII.

čius, knygas rinko tik 1 rinkėjas³⁵ — K. Puodžiūnas, iš Kauno pasitraukęs į Čeliabinsko sritį, o 1942 m. iškviestas į Maskvą ir pradėjęs dirbti „Izvestijų“ spaustuvėje. Jis ne tik rinko visus lietuviškus laikraščius bei knygas, bet kartu buvo ir jų techninis redaktorius bei metrampažas (rinkinių laiško žytojas)³⁶. Šitos spaustuvės turėjo labai daug darbų, ir lietuviškos knygos jose išguldavo po 4—5 mėnesius³⁷.

LKP CK, norėdamas padėti leidyklai, du kartus (1943 m. gegužės mėn. ir 1944 m. kovo mėn.) svarstė jos darbą. Biuro posėdžiuose buvo išaiškintos priežastys, kliudančios leisti lietuviškas knygas, numatytos konkrečios priemonės darbui pagerinti. Antai Biuras įpareigojo Lietuvos TSR Tarybinių rašytojų sąjungos biurą apsvarstyti klausimą, kaip rašytojai ruošia rankraščius leidyklai.

Kadangi leidykloje ilgą laiką nebuvo etatinio redaktoriaus, o vėliau ir vienam redaktoriui buvo sunku susidoroti su darbu, Biuras patvirtino ne-etatinius leidyklos redaktorius — K. Korsaką, A. Venclovą ir Juodelienę. Pirmieji leidyklos leidiniai buvo blankūs. LKP CK biuras pasiūlė pasitelkti dailininkus. Vėliau kuklias leidyklos knygas pradėjo puošti gana raiškūs, raginę kovoti V. Jurkūno, L. Vaineikytės, I. Trečiokaitės, L. Aroausko, S. Žuko ir kitų piešti viršeliai. Biuras paragino leidyklą surasti dar vieną rinkėją, galintį rinkti lietuviškai³⁸. Apskritai Partijos istorijos instituto archyve esanti to laikotarpio medžiaga (f. 1771, ap. 1771, b. 40, 42, 58; ap. 1771—13, b. 25, 30, 52, 69 ir kt.) rodo, kad LKP CK, jo sekretoriai, skyrių vedėjai nuolat rūpinosi visais leidybinio darbo klausimais. LKP CK dažnai svarstė leidybinių planų tematiką, tvirtino planus, kontroliavo knygų spausdinimą, rūpinosi popieriumi.

5. Knygų platinimas

Evakuacijos sąlygomis nuo leidybinio darbo negalima buvo atskirti knygų platinimo. Joms platinti reikėjo daug pastangų. Pasitraukę lietuviai išsimėtę gyveno nedidelėmis grupėmis po visą Tarybų Sąjungą. Steigti specialius lietuviškus knygynus ar lietuviškų knygų skyrius kituose knygynuose buvo neįmanoma. Maskvoje spausdintos knygos 1942 m. siunčiamos į Lietuviškąją diviziją kariams (dėl egzempliorių skaičiaus susitaria ma atskirai), į lietuvių vaikų namus, mokyklas (po 150 egz.), JAV lietuviams, iš viso 21 adresu³⁹. Knygas, be to, gaudavo, kas jų paprašydavo.

³⁵ PA, f. 1771, ap. 1771, b. 58, l. 143.

³⁶ Puikiai dirba lietuvis linotipininkas, Tarybų Lietuva, 1943.XI.18.

³⁷ PA, f. 1771, ap. 1771, b. 58, l. 120—121; b. 42, l. 224.

³⁸ Ten pat, b. 42, l. 224—225; b. 58, l. 120—121, 143—144.

³⁹ Ten pat, ap. 1771—13, b. 25, l. 107 ir kt. JAV lietuviškos knygos buvo platinamos per TSRS konsulato darbuotoją P. Rotomskį (A. Petrika, min. veik., p. 274).

Apie naujų knygų išleidimą reguliariai informuodavo „Tarybų Lietuva“, „Literatūra ir menas“. Apskritai, to meto periodinė spauda plačiai nušviesdavo leidybinio darbo klausimus. 1942—1944 m. joje buvo išspausdinta daugiau kaip 30 straipsnių apie knygas, jų leidimą, LTSR Valstybinės leidyklos darbą⁴⁰.

Lietuviškų knygų evakuotieji labai laukdavo. „Iš džiaugsmo apsiverčiau, gavusi lietuviškas knygutės,— rašo mokytoja Blankaitė iš Uzbekistano „Tarybų Lietuvos“ redakcijai.— Išbučiavau kiekvieną... Tai mano didžiausias turtas“⁴¹.

Dar sunkiau jas skleisti buvo okupuotoje Lietuvoje. Lėktuvais knygos būdavo pergabenamos per frontą ir paskleidžiamos arba pristatomos partizanams. Antai 1942 m. pabaigoje lėktuvu į Lietuvą nugabentos 8 brošiūros (51 350 egz.)⁴². 1943 m. liepos 26 d. iš lėktuvo paskleista brošiūra „Valstieti, į kovą prieš okupantus“⁴³, tų pačių metų spalio 25 d.—po 1500 egzempliorių brošiūrų „Hitlerinė Vokietija — vergų rinkta“ ir „Lietuva buvo ir bus tarybinė“⁴⁴.

Čia reikia paminėti, kad 40% visų išleistų knygų ir apie 52% jų tiražų buvo be kainos⁴⁵, ir jos buvo platinamos nemokamai. Tai visų pirma literatūra kariams, svarbios politinės knygos bei brošiūros.

Knygos platintos labai sparčiai. Štai tik pradėjus leisti lietuviškus leidinius, 1942 m. gruodžio pradžioje jų jau buvo išplatinta 338,5 tūkst. egzempliorių⁴⁶.

Matome, kad Didžiojo Tėvynės karo metais knygos, nepaisant visų sunkumų, buvo sėkmingai platinamos tiek evakuotųjų lietuvių tarpe, tiek okupuotoje Lietuvoje.

6. Išvados

1. Knygų leidyba buvo svarbi sudėtinė viso ideologinio bei politinio darbo, kurį dirbo LKP CK Didžiojo Tėvynės karo metais, dalis.

2. Lietuviška knyga labai prisidėjo prie lietuvių tautos kovos prieš fašizmą. „Visa Didžiojo Tėvynės karo meto lietuvių tarybinė spauda suvai-

⁴⁰ Dėmesio knygai [vedamasis], Literatūra ir menas, 1944. I, Nr. 1; R. Šarmaitis, Ką mano nuveikti LTSR Valstybinė leidykla 1944 metais, Literatūra ir menas, 1944.IV, Nr. 4 ir LTSR Valstybinės leidyklos 1943 metų darbo rezultatai, Literatūra ir menas, 1944.I, Nr. 1; Ištroškę lietuviškų knygų, Tarybų Lietuva, 1943.XII.5, ir kt.

⁴¹ Didžiausias mano turtas, Tarybų Lietuva, 1944.V.7.

⁴² PA, f. 1771, ap. 1771—13, b. 25, l. 93—94.

⁴³ Ten pat, b. 69, l. 322.

⁴⁴ Ten pat, l. 324.

⁴⁵ Lietuvos TSR spaudos statistika, 1961—1965, V., 1969, p. 46.

⁴⁶ PA, f. 1771, ap. 1771—13, b. 30, l. 107.

dino didelį vaidmenį lietuvių tautos pasipriešinimo sąjūdžio organizavime“⁴⁷.

3. LKP CK nuolat rūpinosi knygų leidyba, skyrė didelį dėmesį knygai ir apskritai lietuviškajai kultūrai, grožinei literatūrai tais sunkiais karo metais.

4. Lietuviškų knygų leidybos organizavimas evakuacijoje rodo didelį tarybinių tautų solidarumą, rūpinimąsi bendru reikalu: lietuviškas knygas, kol nebuvo atkurta Lietuvos TSR Valstybinė leidykla, leido karinė leidykla, nors ir ji pati buvo perkrauta darbais. Dvylika lietuvių autorių knygų centrinės leidyklos išleido rusų kalba.

5. Leidybinis darbas buvo dirbamas su perspektyva, turint galvoje Lietuvos išvadavimą.

6. Knygų leidyboje aktyviai dalyvavo atsakingi partiniai ir tarybiniai veikėjai, rašytojai, mokslo darbuotojai. Jie ne tik rašė knygas, bet jas vertė ir redagavo.

ИЗДАНИЕ ЛИТОВСКИХ КНИГ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ЭВАКУАЦИИ (1942—1944 гг.)

Т. БУТКУС

Резюме

В годы Великой Отечественной войны ЦК КП Литвы организовал в Москве издание литовских книг. Они предназначались для находящихся в эвакуации литовцев, бойцов Литовской дивизии, для населения оккупированной республики.

Первым издателем литовских книг явился Воениздат, который во второй половине 1942—начале 1943 гг. выпустил на литовском языке 24 книги. Рукописи готовили к печати литовские писатели, партийные и советские работники.

Во второй половине 1942 г. в Москве возобновило работу Государственное издательство Литовской ССР (создано 27 сентября 1940 г. в Каунасе), ставшее впоследствии центром издания литовских книг в эвакуации.

По несколько книг издали ЦК КП Литвы, редакция газеты «Теса». Специальную литературу для бойцов Литовской дивизии выпускала редакция дивизионной газеты «Тевине шаукя». Всего за годы войны в эвакуации было напечатано 155 книг тиражом около 2 млн. экземпляров. Из них 53 издания — художественной литературы (38 книг литовских писателей). Государственное издательство Литовской ССР, следуя указанию ЦК КП Литвы, работало с перспективой на будущее. Создавался запас книг, заранее подготавливались переводы, рукописи для их издания в освобожденной Литве.

Издание литовских книг в эвакуации было связано с большими трудностями — не хватало литовских шрифтов, наборщиков.

Литовские книги, изданные во время войны, сыграли большую роль в мобилизации литовского народа на борьбу против фашистских захватчиков.

⁴⁷ R. Šarmaitis ir M. Moskvina s, min. veik., p. 615.